

Терлецька Ірина (Київ)

УДК.930.1.

СУТНІСТЬ СТАЛІНІЗМУ: ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ І РОСІЇ

Стаття присвячена історіографічному дискурсу сталінізму в Україні і Росії 1987–2010 рр. як поняття і суспільно-політичного феномену. Аналізується наукова література історичного і політологічного характеру.

Ключові слова: ідеологія, історіографія, сталінізм, суспільно-політична система, тоталітаризм.

Протягом останніх двадцяти з лишнім років українська та російська історіографія ретельно вивчає феномен сталінізму у різних його аспектах і проявах. Сьогодні в історичній науці термін «сталінізм» має широкий вжиток. Але при уважному розгляді виявиться, що чіткого, ясного, повного тлумачення цього поняття не склалося і до тепер. Непоодиноким можна зустріти паралельне вживання таких термінів як «сталінізм», «сталінщина», «тоталітаризм», «більшовицький» або «радянський» тип «тоталітаризму», «авторитаризм», «диктатура», «олігархія», «партократія» та ін., коли мова йде про історичний період керування державою Й.В.Сталіним. Однак пояснень, що означає слово «сталінізм», автори наукової літератури за частіше не надають. Це призводить до непорозуміння, певної еkleктичності і навіть плутанини при вживанні даного терміну, коли кожен автор публікації вкладає в нього власний (інколи не зовсім зрозумілий) зміст. Можна помітити й іншу тенденцію — відмову від цієї дефініції, якій приписують публіцистичність, політичну заангажованість й акцентуацію на особі Й.Сталіна.

Щодо історіографії означеного поняття, то в українському історіописанні знайти спеціальних публікацій нам не вдалося. Є історіографічні розвідки з певних аспектів практики сталінізму, з політичної теорії тоталітаризму, у тому числі його сталінської моделі. Огляд історико-політологічної літератури можна знайти в підрозділах, присвячених історіографії досліджуваної проблеми, у ряді дисертаційних досліджень політологічного спрямування¹. У концептуальному вимірі сталінізм розглядався у нечисленних дослідженнях: А.Б.Дешиці, С.В.Кульчицького, В.Я.Томахіва, Ю.І.Шаповала, Б.О.Яроша. У Росії історіографічні аспекти концепції сталінізму можна знайти у дослідженнях історичного спрямування І.В.Павлової², збірнику наукових статей «Історіографія сталінізму»³. Метою нашої статті є

висвітлення процесу наукового осмислення в Україні і Росії періоду з кінця 1980-х рр. до 2010 р. сутності поняття «сталінізм» як одного з найбільш розтиражованих, але не з'ясованих до кінця; також спробувати дати власну відповідь на питання: «Що ж таке «сталінізм»?».

Наукова постановка проблеми сталінізму у «перебудовчій» історіографії

Власне термін «Сталінізм» першим використав Л.Каганович (саме з великої літери) у тридцятих роках минулого століття з апологетичних міркувань⁴. Під сталінізмом він мав на увазі політику Й.Сталіна, яку прийнято називати «великим стрибком»⁵.

Наукове осмислення в СРСР змісту сталінізму розпочалось по суті в роки горбачовської «перебудови», коли сутність дефініції почали активно вивчати й обговорювати. Це питання викликало багато палких дискусій, у яких брали участь історики, філософи, психологи, письменники. Склалось декілька інтерпретацій даного терміну.

Перша. Сталінізм розуміли як теорію та ідеологію. Такої позиції дотримувався, наприклад, М.Маслов, який наполягав на тому, що «сталінізм існував як виключно жорстка, авторитарна ідеологія»⁶, що мала еkleктичний характер. Він надав характеристику цій ідеології: сталінізм відрізнявся абсолютно нетерпимістю до будь яких відхилень, серед основних ідеологічних постулатів — тези про загострення класової боротьби в ході розбудови соціалізму, а звідси висновок про те, що з часом репресії та «чистки» стають ще більш необхідними і масовими; держава при соціалізмі має народний характер.

Друга точка зору. Сталінізм є і псевдосоціалістичною політикою, і ідеологією вождізму⁷. Такої точки зору дотримувались Ю.Ігрицький, П.Волобуєв⁸. Однак, історики В.Наумов, Д.Волкогонов вважали, що сталінізм не є сталою системою поглядів — теорією або ідеологією, натомість пропонували використовувати поняття «сталінщина»⁹. Д.Волкогонов, А.Антонов-Овсеєнко характеризували сталінщину як політичний бандитизм.

Третій підхід. Розуміння сталінізму як системи виклав у своїй публікації в радянському журналі «Робочий клас та сучасний світ» дослідник із Німеччини М.Рейман. Він писав, що сталінізм — явище багатопланове. Від всіх інших систем сталінізм відрізняється всеосяжним характером влади, і необхідно розмежовувати сталінізм як інструмент насильницької трансформації і сталінізм як суспільну систему. Розпад сталінізму як інструменту насильницької трансформації розпочався з 1953 року, але подолання сталінізму як всієї системи розтягнулось на довгі роки¹⁰. Деякі російські історики також розуміли сталінізм як систему політичного характеру¹¹.

В українській історичній науці термін «сталінізм» почали використовувати з кінця 1980-х років. Зокрема, в праці «Сталінізм і Україна» Ю.І.Шаповал пише, що західними істориками, філософами, політологами «сталінізм» використовується у широкому філософському смислі — як тоталітарний різновид соціалізму та у локально-буденному — особисте диктаторство й тиранія¹². Ю.І.Шаповал підтримав необхідність використання терміну «сталінізм», а щодо «сталінщини» зазначив, що «не важко помітити його певну штучність... це поняття концентрує в собі скоріше емоційну критику сталінізму»¹³.

Взагалі то терміном «сталінізм» радянські історики часів перебудови об'єднали все те із минулого 1920-х — початку 1950-х років, що здавалося неприйнятним і від чого слід було відмовитися у процесі самої перебудови радянського суспільства¹⁴.

«Сталінізм» у сучасному історико-політологічному дискурсі в Україні

Системний науковий процес вивчення феномену сталінізму в теоретико-концептуальній площині розпочався в Україні у першій половині 1990-х р. Новою пізнавальною парадигмою у вивченні цього феномену стала теорія тоталітаризму. У дисертаційних дослідженнях політологічного спрямування почали досліджувати різні моделі тоталітаризму, у тому числі сталінську. Частина науковців використовувала термін «сталінізм» для позначення різновиду тоталітаризму, інша частина воліла писати про «сталінську модель» тоталітаризму, треті називали цю модель або «більшовицькою» або «радянською». Протягом 1990-х років вийшли монографії¹⁵, низка статей¹⁶, в яких розглядався сталінізм в контексті тоталітарної теорії. Зокрема у 1994 році В.О.Китаєвим захищено дисертацію на тему «Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі»¹⁷. Принципово важливими для розуміння сутності досліджуваної проблеми є висновки політолога, що радянський тоталітаризм був не просто політичним режимом, або типом політичної системи — він був суспільною системою, що є поняттям більш широким. Політолог А.Б.Дециця використовує поняття «сталінізм», який пояснює як репресивний тип тоталітаризму¹⁸. Такої ж точки зору дотримується Володимир Томахів, кандидатська дисертація якого присвячена власне сталінізму як різновиду тоталітаризму. Це майже єдина дисертація історико-політологічного характеру, заснована на міждисциплінарному підході, яка присвячена виключно сталінізму в теоретичній і практичній площині. Як вважає дослідник, сталінізм є різновидом тоталітарної суспільно-політичної системи, сформованої в кінці 20-х — на початку 50-х років¹⁹. Автор вважає, що основи тоталітаризму були закладені ще В.Ленінін, але остаточне становлення відбулось в сталінський період: 1927 — середина 1950-х років²⁰.

Розглядалось поняття «сталінізм» і в монографічній літературі. В праці історико-політологічного характеру Богдана Яроша висвітлено концептуальні засади теорії тоталітаризму і сталінізму²¹. Автор характеризує сталінізм як суспільну систему, що ґрунтувалася на утопічних ідеях Маркса, Енгельса, започаткована Ленінім і сформована Сталінім. Як суспільну систему розцінюють тоталітаризм політологи Б.Л.Дем'яненко²², О.О.Долженков²³, С.Г.Вонсович²⁴. Б.Дем'яненко дефініцію «сталінізм» використовує у розумінні і ідеології, створеної Сталінім, і суспільно-політичної системи, і в цілому як теорії і практики виконання «ленінських заповітів». Хронологічні межі тоталітаризму в СРСР політолог окреслює 1929–1953 роками²⁵. Важливим кроком у систематизації численних трактовок сталінізму став Політологічний енциклопедичний словник, що вийшов у 2004 році²⁶. В ньому сталінізм розглядається саме як форма тоталітаризму (автор статті О.А.Удод)²⁷, а тоталітаризм в практичній площині розуміється як форма державного устрою і суспільно-політичний лад етатизованих ідеократій індустріальної доби (автор статті В.О.Китаєв)²⁸.

Оригінальне розуміння сталінського тоталітаризму пропонує філософ Мирослав Попович в книзі «Червоне століття». М.Попович розрізняє стародавні суспільства, в яких існував тотальний контроль і тоталітарні суспільства ХХ століття, в яких існує не тільки такий контроль, але й своєрідна ментальність, культура, система цінностей. Формування і утвердження сталінського тоталітаризму, на думку автора, проходило в декілька етапів. У 1928–1929 роках здійснено тоталітарний переворот, коли Сталін ліквідував диктатуру пролетаріату і партії і встановив режим своєї особистої диктатури, яка набула характеру тоталітарного терористичного режиму²⁹. Перший етап завершується у 1933 році повною централізацією економіки. Другий етап розпочався у 1934 році і тривав до 1938 року. Це був період тотальних «чисток», репресій, тотального терору. Третій етап припадає на період кінця 30-х років — до смерті Сталіна. Після смерті диктатора, вважає М.Попович, настає комуністичний посттоталітарний режим.

Серед істориків однозначного тлумачення поняття «сталінізму» не склалося. Частина істориків продовжувала вважати, що сталінізм являє собою саме теорію³⁰. Інша частина уникала взагалі роз'яснення означеного поняття. Наприклад, у фундаментальній колективній праці «Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття»³¹ за основу покладено вже загальноприйнятту концепцію тоталітаризму при висвітленні подій 1930-х — початку 1950-х рр. В книзі паралельно використовуються різні терміни: «радянський тоталітарний режим» (назва шостого параграфу у другому розділі); «сталінізм» (назва п'ятого розділу книги), «сталінщина». Якщо риси радянського тоталітаризму роз'яснюються, то, що саме мається на увазі під поняттям «сталінізм», — не формулюється.

Серед тих науковців, хто досліджував сутність дефініції «сталінізм», найбільш аргументованою стала трактовка його як моделі тоталітаризму. Під тоталітаризмом мається на увазі не тільки політичний режим, або політична система, а в цілому суспільно-політична система періоду кінця 1920-х — початку 1950-х рр. Здобутком українських науковців стало виокремлення специфічних рис сталінізму як моделі тоталітаризму і специфіки прояву цієї моделі саме в Україні.

На підставі праць українських істориків, політологів можна зробити наступні висновки. Сталінська модель тоталітаризму схожа з іншими класичними моделями — нацистською і фашистською, але має і чимало відмінностей. По-перше, сталінізм як форма тоталітаризму виявився набагато дієздатнішим і тривким. По-друге, політика влади була спрямована на створення уніфікованої у соціальному і національному плані спільноти, русифікацію населення. По-третє, влада використовувала нечуваний терор проти власного народу, який мав свої специфічні форми — надзвичайно жорсткі методи колективізації, Голодомор з дуже великими людськими втратами. По-четверте, соціальною опорою сталінізму була номенклатура. По-п'яте, сталінізм в Україні мав яскраво виражене антинаціональне, антиукраїнське спрямування.

Трансформація уявлень про сталінізм у Росії

Що таке «сталінізм», чи правомірно використовувати цей термін і як назвати, «опредметнити» систему влади і суспільства сталінських часів, яка дійсно відрізнялась від інших періодів розвитку СРСР, — всі ці питання постійно дискутувались у наукових колах Росії. Сталінізм все частіше розглядали саме як феномен тоталітаризму.

Фундамент у дослідженнях тоталітаризму в Росії після 1991 року було закладено у статтях К.С.Гаджієва³², Ю.Борисова та А.Голубєва³³, Н.В.Загладіна³⁴, які вийшли протягом 1992 року. Науковці розглядали класичні моделі тоталітаризму, в тому числі сталінізм або більшовизм (використовують обидва терміни). Зокрема, Н.В.Загладін відмічав, що феномен сталінізму багатьма науковцями на початку 90-х років розумівся достатньо вузько — або як форма збочення соціалістичної теорії, відхід від ленінізму, або як специфічна форма історичного шляху Росії³⁵. Найбільш повне й глибоке визначення сутності й характерних рис сталінізму (як на той час) міститься в політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю.І.Аверьянова³⁶. Сталінізм автори визначають як систему суспільних відносин і політичної влади, що панували в СРСР в період терористичної диктатури Сталіна. Характеризуються прояви сталінізму в політичній, партійній, економічній, соціальній, національній, ідеологічній сферах. Відмічаються бюрократизація, ліквідація будь якого плюралізму, диктатура, терор,

формування вождізму й «культу особистості» тощо. Автори вважають, що після смерті Сталіна частина сутнісних рис сталінізму як системи залишалась фактично до розвалу Радянського Союзу.

Сталінізм як система тоталітарного типу розглядається у працях історика І.В.Павлової³⁷. Не зважаючи на зростання у Росії з кінця 1990-х років критики теорії тоталітаризму стосовно до сталінської епохи, І.Павлова наполягає на доцільності і адекватності її використання саме відносно сталінської системи³⁸. Докладне трактування змісту сталінізму надається російськими дослідниками Я.С.Драбкіним, В.В.Дам'є³⁹. До його основних, сутнісних рис автори відносять: крайню форму етатизму; однопартійну вождистську диктатуру; формування партійно-державної номенклатури як панівного класу; утвердження великодержавного шовінізму; обґрунтування і насадження в суспільній свідомості постулату про побудову «соціалізму в одній країні» — СРСР; замість рівності — теза про «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму»; міф про реальний соціалізм; заперечення цінності людської особистості. Сталінські часи характеризуються як тоталітарна диктатура.

Водночас існували й інші точки зору. Деякі дослідники замість терміну «сталінізм» оперували поняттям «сталінщина», під яким розуміли негативні явища у здійсненні курсу правлячої партії на чолі із Сталіним. Такої точки зору дотримувались В.П.Наумов, А.І.Завелєв та ін. Також частина істориків продовжувала вважати сталінізм саме ідеологією, створеною Сталіним (А.Соколов та ін.).

Згодом, наприкінці 1990-х рр. інтерпретації сталінізму отримали новий ракурс. Термін «тоталітаризм» почали «звинувачувати» у схематизмі, шаблонності, називати пропагандистським штампом Заходу, російських лібералів тощо. Якщо використовували дефініцію «тоталітаризм», то говорячи про «російський варіант тоталітаризму»⁴⁰ чи про тоталітарну систему при Сталіні⁴¹, але пояснюючи, що російський варіант був іншим, кращим ніж західний. Поняття «сталінізм» використовували, але ясного бачення його змісту так і не склалося. Змінились і оцінки сталінізму: від засуджуючо-критичних до схвальних.

Дмитро Волгогонов, який присвятив монографії, наукові статті цій проблематиці, писав: «Сталінська система, виконуючи волю партійної диктатури ВКП(б), постала як тотальна псевдокультура». «Ця псевдокультура давно (і сьогодні також!) паразитує на християнській ідеї соціальної справедливості, популістській ідеї захисту бідних»⁴². Негативна оцінка Сталіну як диктатору і сталінізму надається у працях О.В.Хлевнюка⁴³, А.Н.Сахарова⁴⁴.

Іншим є погляд на сталінізм історика Юрія Жукова. Він пише, що у грудні 1934 — січні 1935 років «стало явним народження того, що і слід

розуміти під терміном «сталінізм», але безсторонньо, без особистісної, заздальгідь негативної оцінки». Це — відмова від орієнтації на світову революцію, проголошення пріоритетним захист національних інтересів СРСР і вимога закріпити все це в Конституції. Це є нічим не прикритий етатизм⁴⁵.

Саме сталінська Конституція, на думку деяких істориків, є свідомством того, що сталінські часи не можна називати тоталітарними⁴⁶. Нині набули поширення з одного боку, критика концепції тоталітаризму («полумістичне поняття тоталітаризму»⁴⁷, «пропагандистський штамп»⁴⁸), з іншого, виправдання сталінізму (сталінський режим виконав свою місію модернізації економіки⁴⁹, сталінізм як політика був єдино правильним шляхом⁵⁰, відповідав глобальним тенденціям розвитку цивілізації ХХ ст.⁵¹). Популярною стала теза, що сталінські перетворення в цілому відповідали національно-державним інтересам СРСР⁵², сприяли модернізації і прогресу країни і суспільства⁵³.

З нашої точки зору, неприйняття тоталітарного підходу не є обґрунтованим. Не можна ж всерйоз вважати концепцію не науковою, наприклад тому, що ««єшовщина» була радикальною і істеричною реакцією на зростання бюрократизму», в той час як «поняття тоталітаризму за визначенням виключає будь який емоційний фактор»⁵⁴, або тому, що сталінська «Конституція була демократичною» — такими є аргументи противників тоталітарного підходу.

Проблемі історії сталінізму була присвячена міжнародна наукова конференція, що відбулась у грудні 2008 року у Москві. У виступах провідних фахівців з проблематики сталінізму з багатьох країн світу пропонувались різні тлумачення цього поняття. Сталінізм — «спокуса епохи повстання мас», що проявилась в уявленні про можливості швидкого будівництва суспільства соціальної справедливості, не зважаючи на засоби (Лукін В.П.)⁵⁵; сталінізм — політика, яка проявилась у «революції зверху» і призвела до надцентралізації влади, коли рішення приймала лише одна людина, а інструментом здійснення був терор (О.В.Хлевнюк)⁵⁶; сталінізм — синтез, інтегруюче поняття, яке характеризує ментальність суспільства, його самопочуття — систему цінностей, норми поведінки, масову психологію (Ш.Фіцпатрік. Чиказький університет США)⁵⁷; сталінізм — ретроспективна форма колективної свідомості — історична пам'ять⁵⁸; сталінізм — система державного управління, практики сталінського керівництва. Досить велике розмаїття інтерпретацій. З нашої точки зору, всі ці тлумачення концептуально вписуються у тоталітарний підхід при визначенні сутності сталінізму: і як системи державного управління, і як репресивної політики, і як певного типу ментальності, і як епохи повстання мас і т.і.

Огляд російської історіографії дозволяє зробити наступні висновки. Протягом 1990-х років концептуальне обґрунтування отримала теорія тоталітаризму при визначенні сутності системи влади і суспільства, створеної в сталінські часи. Але з кінця 1990-х років така інтерпретація зазнала серйозної критики у Росії і замість неї почали все частіше писати про теорію модернізації або цивілізаційний підхід. Термін «сталінізм» не отримав універсального тлумачення. Одні науковці продовжують вважати сталінізм ідеологією (А.Соколов та ін.); другі називають його політикою «революції зверху» (О.В.Хлевнюк та ін.) або просто особливим типом політики (Ю.Жуков). Частина фахівців намагається поєднати ці точки зору (Ю.Ігрицький). Частина розуміє під сталінізмом суспільну систему тоталітарного типу (І.Павлова, Я.Драбкін, В.Дам'є). У будь-якому разі, російські дослідники прагнуть відокремити західні моделі тоталітаризму від власної, вітчизняної моделі.

Еволюція наукових інтерпретацій сталінізму в Україні і Росії: компаративна характеристика

Сталінізм, який наприкінці 1980-х — початку 1990-х розуміли хто як, згодом переосмислили і частіше почали трактувати як модель тоталітаризму. Теорія тоталітаризму стала предметом вивчення науковцями і України, і Росії протягом 1990-х рр. В цей період інтерпретації вченими обох країн щодо сталінізму як моделі тоталітаризму у СРСР були схожими: тоталітаризм характеризували за частіше як суспільно-політичну систему. Звернули увагу науковці на роль системи влади при тоталітаризмі, основу якої складала партія, що «поглинула» державні органи; особливий тип ментальності — тоталітарний, який «цементує» владу і суспільство. Вчені сформулювали сутнісні риси сталінізму як моделі тоталітаризму.

На рубежі 1990-х — 2000-х рр. відбулись певні зміни в історіографічному дискурсі сталінізму. В Україні було захищено як кандидатські, так і докторські дисертації з політичних наук, в яких розглядався сталінізм саме з позицій тоталітарного підходу, що дозволило зробити висновок, що «закладено фундамент під утворення української школи дослідників тоталітарного феномену»⁵⁹ Розуміння сталінізму як моделі тоталітаризму стало поширеним у суспільних науках. Науковці звернули увагу на особливості сталінської суспільно-політичної системи саме в Україні.

У Росії з кінця 1990-х — початку 2000-х років тоталітарний підхід зазнав серйозної критики. Поширення соціально-історичного і частково культурно-історичного підходів до вивчення сталінського періоду історії СРСР, яке відбувалось під впливом західної історіографії, призвело до певного «розмивання» змісту терміну «сталінізм». Частина російських науковців продовжують трактувати сталінізм як тип політики. Цю політику почали

розцінювати як особливий шлях модернізації країни, навіть виправдовувати репресії. Інша частина наукового загалу трактує сталінізм як тоталітарну систему влади і суспільства. Визнаючи сталінізм як модель тоталітаризму, російські вчені підкреслюють принципову відмінність від західних моделей. «Європа і Америка ставлять сталінізм на одну дошку із нацизмом і фашизмом, не помічаючи, що наш колективізм «возвышеннее, конструктивнее», — нині пише Юрій Ігрицький⁶⁰, який одним з перших у Росії почав досліджувати теорію тоталітаризму. У 1998 році він вважав, що після НЕПу і до кінця 1980-х років у СРСР існував тоталітаризм, який мав ту ж саму природу, що і на Заході⁶¹, а два роки потому написав, що ніколи не вважав, що тоталітарна модель годиться до всіх періодів радянської історії. Оцінюючи період керівництва СРСР Сталіним частіше стали писати про авторитаризм, авторитарну модель диктатури.

За період 1987–2010-х років науковці України і Росії, дослідивши феномен сталінізму, виокремили його характерні риси. Серед них більша частина є спільною для всіх моделей тоталітаризму. Мова йде про етатизм, ідеологізацію всіх сфер суспільного життя та ін. Але були і специфічні риси, до яких і українські, і російські дослідники віднесли наступні. **1.** Сталінізм як форма тоталітаризму був дієздатнішим і тривким у порівнянні з іншими країнами. **2.** Сталінізм ґрунтувався на еклектичній сталінській ідеології, яка включала в себе тези про побудову «соціалізму в одній країні», про «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму», міф про реальний соціалізм. **3.** Сталінізм був спрямований на створення уніфікованої спільноти (радянський народ), для чого використовувався нечуваний терор, і був заснований на великодержавному шовінізмі. **4.** Соціальною базою сталінізму була номенклатура. **5.** Система влади за формою являла собою вождистську диктатуру, для якої були притаманні культ особи і вождизм як тип владних відносин. **6.** Сталінізм відрізнявся самознищенням влади, еліти. Більшість дослідників в Україні та Росії сходяться на тому, що сталінізм виникає наприкінці 1920-х років і остаточно стверджується на початку 1930-х рр. Щодо періоду існування сталінізму, то більшість фахівців вважає, що він завершився із смертю Сталіна, але деякі вважають, що сталінізм як суспільна система існував до кінця 1980-х років.

Розуміння дефініції «сталінізм» і сьогодні залишається дискусійним і в Росії, і в Україні. Неодноразово можна почути нарікання, що від терміну слід відмовитись, він «відслужив» своє, не має наукового обґрунтування і на сьогодні є не адекватним. Тим не менш, його продовжують активно використовувати. Тому автор статті впевнена в необхідності і актуальності з'ясування саме сутності поняття, а історіографічний дискурс дозволяє висвітлити його різні інтерпретації, які сформувались у пострадянській українській і російській історіографії.

Авторський погляд на проблему

Прихильники теорії модернізації як парадигми у висвітленні сталінізму відкидають теорію тоталітаризму. З нашої точки зору, обидві теорії не суперечать одна одній. Побудова соціалізму в СРСР, починаючи від Жовтневого перевороту, і, закінчуючи «перебудовою», була однією з версій східного шляху модернізації країни, яка надто відстала від світового авангарду — індустріально розвинених країн Заходу. Модернізація у соціалістичній формі ґрунтувалась на іншому цивілізаційному підґрунті, ніж на Заході. Нині набула поширення теза про існування двох інституційно-цивілізаційних матриць, які склались і функціонують століттями, — західної і східної. Західна матриця базується на приматі індивідуалізму, ринковій економіці, заснованій на приватній власності, виборності органів політичної влади. Східна — на колективізмі, суспільно-службовій власності, унітаризмі, централізованій владі. Російська держава являла собою варіант східноєвропейської інституційної матриці, яка почала формуватись ще до Івана Грозного, а остаточного оформлення набула за його часів⁶². Вона ґрунтувалась на засадах етатизації, колективізму, принципі «влада вища за багатство», бюрократизмі, військовій могутності і міцності держави, яка вважалась вищою цінністю, на слабкій потребі у свободі, замість якої — життя «у службі і тяглі» (вислів Г.Федотова). Жовтневий переворот фактично був потужною реакцією традиційної православної свідомості на експансію Заходу⁶³, «повстання мас проти історичної цивілізації Заходу». Свого часу ще М.Бердяєв довів іманентну близькість комунізму російським традиціям, російській ментальності. Побудова соціалізму (модернізація по-радянськи) була спробою іншими ніж на ліберальному Заході шляхами досягнути суспільного успіху, подолати соціально-економічне відставання, позбавитись статусу європейської окраїни.

Методи, технології вирішення такого завдання мали не ринковий, не ліберальний, а тоталітарний характер. «Тоталітаризм не був політичною «помилкою історії»...він становив собою одну з можливих версій суспільного розвитку індустріальної доби»⁶⁴. «Не слід вважати, що тоталітаризм — іманентний продукт певних ідеологій. Скоріш він є результатом стратегій партії меншості в умовах, коли вона не хоче віддавати владу», «тоталітаризм — система технологій, здатна підкупити своєю ефективністю представників різних ідеологій»⁶⁵. Країни, які у другій половині 1920-х рр. опинились у стані системної кризи і прагнули економічного і соціального реваншу, хоч і мали різний тип економіки, різні правлячі партії з різними ідеологіями, обрали тоталітаризм як технологію швидкого вирішення складних, затяжних проблем. Це дозволяло максимально сконцентрувати сили для «мобілізаційного стрибка». Не маючи ефективних результатів свого «проекту», підтримки ззовні, більшовики на чолі із Сталіним могли втратити владу.

Сталінська модель побудови соціалізму мала свої відмінності у порівнянні із ленінською. Якщо В.Ленін і його «гвардія» сподівались на світову революцію, пробували різні економічні методи врегулювання кризових явищ — НЕП, намагались будувати основи федеративної держави без ідеології великодержавного шовінізму, то Й.Сталін своєю «другою революцією зверху» докорінно змінив ситуацію. Він практично відмовився від ідеї світової революції, сконцентрувавши сили на більш актуальному завданні — побудові соціалізму в одній країні. У 1931 році заявив: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми маємо пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть»⁶⁶. Сталін поставив за мету в надзвичайно стислий термін здійснити «великий стрибок» «великою державою» — пройти шлях індустріалізації. Безумовно, це вимагало надзусиль, фінансів, підтримки з боку підвладних. Тому ті методи організації і здійснення державної влади, які були в 20-ті роки лише однією з тенденцій, починаючи з кінця 20-х — початку 30-х значно розширились і абсолютизувались: тотальна етатизація, злиття партійного і державного апаратів, відсутність будь якої політичної опозиції, максимальна концентрація влади в одних руках і формування одноосібної диктатури, політичні методи вирішення економічних проблем, унітаризм, максимальний примус, терор і репресії. Все це і є тоталітаризм.

Головним способом вирішення всіх проблем став терор шляхом репресій. З жертвами Сталін, його оточення, владна номенклатура не рахувались. Вони являли собою владу маргіналів і технократів. Більшість номенклатури 30-х років ні вищої, ні середньої освіти не мала, а ті, що отримали її, — спеціальність мали технічну (найбільше), воєнну або партійну⁶⁷. Для вирішення надскладних суспільних завдань малоосвічені, не особливо талановиті, ментально «мілітаризовані», водночас вольові і жорстокі керманічі, інших методів, ніж воєнні, технократичні — тоталітарні, не уявляли, діяти по-іншому не вміли і не могли. Технократи (та ще й особливого «гартування») ставились до людей як до неживої матерії — матеріалу, який підлягає «перековці», «утрусці», «усушці», «вибраковці», якщо матеріал непридатний, «стиранню на пил». Стояло організаційне завдання — «наздогнати і перегнати», а все інше значення не мало. Тому тих, хто був невдоволеним, чимось заважав, або потенційно міг заважати, хто чинив бодай якісь, навіть опосередковані, спроби непокори; хто «відслужив» і не міг або не хотів працювати в надзвичайних умовах, — всіх репресували. Шляхом терору створювалась абсолютно слухняна, етнічно, соціально, політично гомогенна людська «машина» («створення однозначності»), готова до «великих подвигів», а людські втрати — то «вибракуваний матеріал». Легітиміацію такому антигуманному курсу надавала сталінська ідеологія, якою було просякнуте все суспільне життя, свідоме формування

вождизму, культу вождя, масована пропаганда. Замість ідей пролетарського інтернаціоналізму поступово відродився великодержавний шовінізм, який мав державно-патріотичні мотиви⁶⁸. Навіть репресіям в партійно-державних органах влади Сталін надавав «національну» оболонку боротьби з «боярством», як це було за часів І.Грозного, Петра І. Але за часів російських царів не було такого примусового «єдиномислія», тоталітарної ментальності, такої морально-психологічної, інтелектуальної, духовної несвободи, не кажучи вже про масштабність державного терору, включаючи терор голодом, його антинаціональне, антиінтелектуальне, антиселянське спрямування.

Безумовно, Сталін не відкинув теорію Маркса, Енгельса, Леніна, але спираючись на власні погляди, він створив суспільно-політичну систему, яка мала абсолютно тоталітарний характер і відрізнялась від того, що було до кінця 1920-х років і після 1953–1956 рр.

Під суспільно-політичною системою ми маємо на увазі: систему організації влади і суспільства, а також методи здійснення цієї влади. Чим же відрізнялась означена система? Система влади 1929–1953 рр. представляла собою вождистську диктатуру за формою правління. Внаслідок цілеспрямованої сталінської політики із середини 1930-х років роль навіть членів ЦК і Політбюро звелась майже до ролі статистів. Колективність керівництва мала формальний характер. Для побудови соціалізму без ринкових відносин і в надзвичайно стислі терміни використовувались специфічні методи здійснення влади: нечувані за масштабами репресії за політичними, соціальними, етнічними та ін. ознаками, які «переорали» все суспільство знизу догори; голодомор в різних регіонах СРСР, який призвів до багатомільйонних жертв, депортації народів. Ще однією специфічною рисою сталінізму як системи стало самознищення влади (як це називає Й.Баберовскі). Якими б не були мотиви Сталіна, але тільки за його керівництва органи влади зазнали масових «чисток». Мала свої відмінності й ідеологія, насаджувана Сталіним. Теза про «загострення класової боротьби», про «побудову соціалізму в одній країні» були обґрунтуванням дій вождя і вигадані саме ним. Владні відносини теж мали специфічний характер. Вони базувались на «чистому» вождизмі і культурі вождя. Ставлення до особи Сталіна було фактично сакральним як до справжнього божества. Навіть ті, кого він «образив» репресіями, продовжували його обожнювати. Хоча термін «тоталітарне суспільство» має чимало критиків, але в сталінські часи суспільство мало особливий тип ментальності, яка цементувала всіх у єдину «спільність». Така ментальність ґрунтується на беззастережній вірі вождю, його політиці, ентузіазмі, «єдиномислії», нездатності розрізняти правду і брехню. Втручання держави в усі сфери суспільного життя — етатизація — стало тотальним. Ні до, ні після Сталіна суспільно-політична система СРСР таких специфічних рис не мала.

У результаті сталінської політики модернізації радянська «імперія» перестала бути традиційним суспільством, але не стала сучасним. Всі перетворення виявилися незавершеними і неефективними. Цю модель модернізації російські науковці «охрестили» самодержавною. Таким чином, мета не виправдала засобів, а саме тоталітаризму як «технології» побудови соціалізму. Після смерті Сталіна зникла «надзвичайщина» як стиль життя всієї країни, соціалізм будували вже не так стрімко, не такими величезними жертвами, не такими крайніми методами, послабшав контроль держави над людиною, хоча тоталітарна сутність системи (етатизм, моноідеологія) залишилась. Система мала вже змішаний — авторитарно-тоталітарний характер. Сталінізм відрізняється від західних моделей тоталітаризму, а також від суспільно-політичних систем, започаткованої Леніним, та діючої після смерті Сталіна. Після смерті Сталіна суттєві ознаки тоталітаризму залишились, але суспільно-політична система все ж таки змінилась. Сталінізм як модель тоталітаризму з його масовим терором, самознищенням влади, надзвичайними темпами і формами модернізації зник.

Інколи можна почути, що термін «сталінізм» слід порівнювати із термінами «ленінізм» або «марксизм», адже всі вони є «ізмами». Але, ми наполягаємо на тому, що «сталінізм» не є особливою теорією, а саме суспільно-політичною системою. Терміни «макіавеллізм» або «шовінізм» також походять від прізвищ певних осіб і закінчуються «ізмом», але ніхто не вважає ці терміни застарілими або такими, які означають якусь теорію. На сьогодні немає більш точного, більш адекватного терміну для позначення суспільно-політичної системи кінця 1920-х років — початку 1950-х років у СРСР, ніж термін «сталінізм».

Статья посвящена историографическому дискурсу в Украине и России 1987–2010 гг. сталинизма как понятия и общественно-политического феномена. Анализируется научная литература исторического и политологического характера.

Ключевые слова: идеология, историография, общественно-политическая система, сталинизм, тоталитаризм.

This article deals with the theoretical interpretations of Stalinism as a notion and as a social and political system in the Ukrainian and Russian historiography in the late 1980s–2000's. The historical and politological research literature is analyzed in the article.

Key words: ideology, historiography, socio-political system, Stalinism, totalitarianism.

¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30-50-х рр. ХХ ст. (Історико-політологічний аспект): автореферат дис...д-ра політ. наук. — К., 1995; Дешиця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів, 1995; Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К., 2000; Долженков О.О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: автореферат дис. д-ра політ. наук. — К., 2005; Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів, 2001; Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). — К., 2000.

² Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. — Новосибирск, 1993; Она же. Механизм власти и строительство сталинского социализма. — Новосибирск, 2001.

³ Историография сталинизма. — М., 2007

⁴ Мерцалов А.М. Сталінізм і висвітлення минулого // Історія і сталінізм. — М., 1991. — С. 382–447.

⁵ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010. — С. 257.

⁶ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 39.

⁷ Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 178.

⁸ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 36.

⁹ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 38.

¹⁰ Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 1. — С. 130.

¹¹ Борисов Ю. Политическая система конца 20-х–30-х годов. О Сталине и сталинизме / Ю.Борисов, В.Курицын, Ю.Хван // Историки спорят. — М., 1988.

¹² Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. — С. 5.

¹³ Там само. — С. 52.

¹⁴ Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. — К.: «Київський унів-т», 2004. — С. 37.

¹⁵ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 176 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). — К., 1999. — 304 с.; Баран В. Україна 1950–1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — 448 с.

¹⁶ Дем'яненко Б. Особливості структуривання та схожість практичного прояву нацистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 1; Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1.

¹⁷ Китаєв В.О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі: автореферат дис. канд. політ. наук — К., 1994.

- ¹⁸ Дешиця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів., 1995.
- ¹⁹ Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів., 2001. — С. 5.
- ²⁰ Там само. — С. 11.
- ²¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 176 с.
- ²² Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К.: Нелень, 2000. — С. 6–7.
- ²³ Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. — С. 22.
- ²⁴ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). — К.: ПП Мошак М.І., 2008. — С. 68.
- ²⁵ Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1 — С. 38.
- ²⁶ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
- ²⁷ Там само. — С. 634.
- ²⁸ Там само. — С. 665.
- ²⁹ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — С. 373.
- ³⁰ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Під ред. П.П.Панченко, М.Р.Плюща, Л.А.Шевченко та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 3; Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII — перша половина ХХ ст.) / За заг. ред. В.В.Іваненка. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 145.
- ³¹ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. — К.: Парламент. вид-во, 2007. — 1028 с.
- ³² Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен ХХ века // Вопросы философии. — 1992. — № 2. — С. 3–25.
- ³³ Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. — 1992. — № 14. — С. 61–71.
- ³⁴ Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5–6. — С. 3–18.
- ³⁵ Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5–6. — С. 9.
- ³⁶ Сталинизм // Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Аверьянова Ю.И. — М.: Publishers, 1993. — С. 362–363.
- ³⁷ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. — Новосибирск, 1993.
- ³⁸ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 111; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. — Новосибирск, 2001.

³⁹ Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. / Руков. авт. кол-ва Я.С.Драбкин, Н.П.Комолова. — М.: Памятники исторической мысли, 1996. — 540 с.

⁴⁰ Голубев А.В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). — М., 1999. — С. 7–17.

⁴¹ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999.

⁴² Волкогонов Д.А. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 200.

⁴³ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество — М.: Республика, 1992. — 270 с. ; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы — М.: РОССПЭН, 1996. — 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010.

⁴⁴ Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший — М.: Наука, 2000. — С. 245.

⁴⁵ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. — М.: ВАГРИУС, 2008. — С. 114.

⁴⁶ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебн. пособие для вузов. — М.: Высшая школа, 1999. — С. 219–224.

⁴⁷ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 107.

⁴⁸ Кара-Мурза С. и др. Коммунизм и фашизм: братья или враги? — М.: Яуза-Пресс, 2008. — С. 5.

⁴⁹ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 99, 107.

⁵⁰ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. — М.: ВАГРИУС, 2008.

⁵¹ Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. — Смоленск, 1999. — С. 24.

⁵² Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 182.

⁵³ Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. — Смоленск, 1999. — С. 24; Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999; Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М., 1998. — С. 103

⁵⁴ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 108. Це судження Т.Леонтєвої, яке свідчить радше про емоційність в оцінках автора, а не теорії тоталітаризму. І чому це тоталітаризм не припускає емоційності в поведінці?

⁵⁵ История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. — 2009. — № 5. — С. 189.

- ⁵⁶ Там само. — С. 189–190.
- ⁵⁷ Там само. — С. 190.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Долженков О.О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. — С. 9.
- ⁶⁰ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 112.
- ⁶¹ Ж-л «Полис». — 1998. — № 4. — С. 188.
- ⁶² Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України — К.: Кондор, 2004. — С. 27.
- ⁶³ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України — К.: Кондор, 2004. — С. 28.
- ⁶⁴ Там само. — С. 6–7.
- ⁶⁵ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. — М.: Алгоритм, 2000. — С. 189.
- ⁶⁶ Сталин И. Соч.: в 13 т. — М. — Т. 13. — С. 38.
- ⁶⁷ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 278.
- ⁶⁸ Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К.: Нелень, 2000. — С. 80.